

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴԵՄ 1920 Թ. ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏՈՒՄԸ
ՔԵՄԱԼԱԿԱՆՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ*

Սամվել Պողոսյան, Ժենյա Հախնազարյան

Բանալի բառեր՝ 1920 թ. հայ-թուրքական պատերազմ, Հայաստանի Հանրապետություն, քեմալական շարժում, Խորհրդային Ռուսաստան, Անտանտ, Գեորգի Չիչե-րին, Մուստաֆա Բեմալ:

Հոդվածի նպատակն է բացահայտել, լուսաբանել և նորովի ներկայացնել շուրջ մեկ դար առաջ քեմալականների կողմից Հայաստանի Հանրապետության դեմ սանձազերծված պատերազմի նախապատրաստության դիվանագիտական աշխատանքները: Հիմնախնդիրը խիստ արդիական է նաև այսօր: Արցախյան վերջին պատերազմը ցույց տվեց հայկական կողմի լուրջ բացթողումները և թուրք-ադրբեջանական դիվանագիտական աշխատանքի հետևանքները: Պատմությունը կրկնվելու առանձնահատկություն ունի և նրա դասերը չհասկանալը նոր ողբերգությունների պատճառ կարող է հանդիսանալ: Ուսումնասիրությունն իրականացվել է հրապարակված փաստաթղթերի ժողովածուների և գիտական աշխատությունների վերլուծության հենքի վրա:

Հայաստանի առաջին Հանրապետության կործանման ու տարածքների գրեթե կեսի կորստի պատճառ է հանդիսացել 1920 թ. հայ-թուրքական պատերազմը: Մուստաֆա Բեմալի գլխավորած ազգայնական շարժումն այդ պատերազմին և՛ ռազմական, և՛ դիվանագիտական առումով պատրաստվում էր մեկ տարուց ավելի: Քեմալական շարժումը ընդգծված թշնամական դիրքորոշում ուներ Հայաստանի նկատմամբ: Թուրք ազգայնականների նպատակն էր Փոքր Ասիայի ու Հայաստանի հենքի վրա կառուցել թուրքական ազգային պետություն: Հետևաբար՝ նրանց գլխավոր թիրախներն էին հանդիսանում Հայաստանը և Հունաստանը: Միաժամանակ թուրքերը պետք է բախվեին Անտանտի պետություններին՝ Մեծ Բրիտանիային, Ֆրանսիային և Իտալիային, որոնք զրազվել էին Օսմանյան կայսրության մի շարք տարածքներ:

Քեմալական շարժումը սկիզբ առավ 1919 թ. մայիսից: Հուլիսի 22-ից օգոստոսի 7-ը քեմալականները Կարինում (Երզրում) գումարեցին իրենց առաջին համագումարը: Այդտեղ թուրքերի համար սրբազան գործ հռչակվեց Արևմտյան Հայաստանը Թուրքիայի կազմի մեջ պահելու խնդիրը, և այդ տարածքում «հայկական համայնքի ստեղծման» արգելումը [1]:

Հետաքրքիր է նշել, որ սկզբնական շրջանում գրեթե անհնար էր թվում քեմալականների հետագա հաջողության հնարավորությունը: Քառյակ դաշինքի կազմում Առաջին աշխարհամարտում պարտված Օսմանյան կայսրության մի հատվածում սկսվել էր ինչ-որ ապստամբական շարժում, որը հավակնում էր կռվելու Անտանտի հաղթող պետությունների դեմ: Թուրքերը պետք է կարողանային հաղթել աշխարհի հզորագույն պետությանը՝ Մեծ Բրիտանիային, Կիլիկիայում հաստատված Ֆրանսիային, Փոքր Ասիայի հարավում գտնվող Իտալացիներին և արևմուտքում զգալի ուժ ունեցող հույներին, ինչպես նաև՝ Արևմտյան Հայաստանն ազատագրել պատրաստվող Հայաստանի Հանրապետությանը:

* Հոդվածն ընդունվել է 09.11.21:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել պ.գ.դ., պրոֆեսոր Վ. Վիրաբյանը: 15.11.21:

Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ՝ 21T-6A102 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

Իրավիճակը թուրքերի համար գրեթե անհույս էր թվում, սակայն Քեմալը հստակորեն ձևակերպեց թուրքերի ազգային իղձերն ու ձգտումները և առաջ քաշեց միևնույն վերջ վճռականորեն պայքարելու պատրաստակամություն: Երբ նպատակները հստակ են, ապա դրանց հասնելու մեթոդներ և միջոցներ միշտ կարելի է գտնել: Եթե քեմալականները փորձեին իրավիճակը գնահատել «ռեալ պոլիտիկի» տեսանկյունից, ապա նրանք նույնիսկ չէին ձեռնարկի այդ պայքարը: Սակայն իրադարձությունների հետագա ընթացքը դասավորվեց ի նպաստ այդ ազգայնական շարժման: Հստակ նպատակադրումը և պայքարը միշտ որոշակի արդյունքների են հանգեցնում:

1919 թ. սեպտեմբերի 4-11-ը Սեբաստիայում (Սվազ) տեղի ունեցավ քեմալականների երկրորդ համագումարը: Այդտեղ նույնպես հակահայկական ուղղվածությունն առաջնահերթ բնույթ ուներ: Նրանք հայտարարում էին, որ վճռական պայքար են մղելու անկախ Հայաստան ստեղծելու դեմ [2]:

Հայաստանի դեմ պայքարի գործում թուրքերը մեծ կարևորություն էին տալիս Ադրբեջանին, որն ի վիճակի էր հարվածել Հայաստանին թիկունքից:

1919 թ. նոյեմբերի 29-ին Կ. Պոլսում Ադրբեջանի պատվիրակ Քերիմովի և Քեմալի ներկայացուցիչ Ջևադ բեյի միջև համագործակցության պայմանագիր ստորագրվեց: Ըստ դրա՝ 1. Թուրքիան և Ադրբեջանը փոխադարձ օգնություն էին տրամադրելու միմյանց կողմերից որևէ մեկի տարածքային ամբողջականությանը սպառնացող վտանգի դեպքում: 2. Ադրբեջանը պարտավորվում էր դաշինք կամ համաձայնություն չկնքել որևէ երկրի հետ առանց Թուրքիայի հավանության: 3. Թուրքիան ստանձնում էր ադրբեջանական բանակը թուրք սպաների միջոցով մարզելու պարտավորությունը [3]:

1920 թ. ապրիլի 15-ին Ադրբեջանի զինվորական նախարարի օգնական Ալի Ադա Շիխլինսկին և թուրքական 15-րդ բանակի հրամանատար Քյազիմ Կարաբեքիր փաշան Կարինում (Էրզրում) համաձայնագիր են կնքում, համաձայն որի՝ կողմերը պաշտպանելու էին միմյանց շահերը և գործելու էին որպես միացյալ բանակ [4]: Այն փաստորեն զարգացնում էր 1919 թ. նոյեմբերի 29-ին Կ. Պոլսում կնքված թուրք-ադրբեջանական զադտնի համաձայնագիրը, որոնք երկուսն էլ զխավորապես ուղղված էին Հայաստանի դեմ:

Այսպիսով՝ թուրքերը և Կովկասի մահմեդականները որոշել էին համատեղ ուժերով գործել իրենց միջև գտնվող Հայաստանի դեմ: Հայկական սեպի վերացումը հնարավորություն կտար այդ երկու ցեղերին միավորվել միասնական թուրքական պետության մեջ:

1920 թ. հունվարի 28-ին Կ. Պոլսում թուրքական նորընտիր խորհրդարանը, ուր զգալի թիվ էին կազմում Քեմալի կողմնակիցները, ընդունեց «Ազգային ուխտ» կոչվող փաստաթուղթը, ուր ներկայացված էին թուրքերի ազգայնական ձգտումները [5]: «Ազգային ուխտը» բաղկացած էր նախաբանից և 6 կետից: Դրանում Արևմտյան Հայաստանը համարվում էր թուրքական պետության տարածք, իսկ Կարսի, Արդահանի ու Բաթումի ապագան նախատեսվում էր որոշել հանրաքվեի միջոցով: Չպետք է մոռանալ, որ 1918 թ. թուրքական արշավանքի հետևանքով այդ նահանգների հայ բնակչությունը ոչնչացվել էր: Խորհրդարանի կողմից Ազգային ուխտի նախապատրաստումը և ընդունումը վկայակոչում էին լայնածավալ պատերազմ սկսելու մտադրության մասին:

Դեռևս 1920 թ. փետրվարի 5-ին Մուստաֆա Քեմալը, որն ընտրվել էր ազգայնամոլական շարժման Ներկայացուցչական մարմնի ղեկավար, ծածկագրով դիմում է 15-րդ կորպուսի հրամանատար Կարաբեքիր փաշային և առաջարկում Հայաստանի դեմ նախատեսվող հարձակման նպատակով Արևելյան ռազմաճակատում «պաշտոնական կամ ոչ պաշտոնական զորակոչ հայտարարել», Կովկասյան խոչընդոտը թիկունքից վերացնելու համար [6]: Քեմալականները Հայաստանը համարում էին կովկասյան ար-

գելք, որն իբրև թիկունքից սպառնում էր իրենց և խանգարում էր խորհրդային Ռուսաստանի հետ անմիջական կապերի հաստատմանը:

Քեմալականները կտրականապես դեմ էին Արևմտյան Հայաստանի ազատագրմանը և նույնիսկ Արևելյան Հայաստանի տարածքների նկատմամբ էին որոշակի նկրտումներ ներկայացնում: Դրանով փորձ էր արվում Հայաստանի Հանրապետությանն այնպես թուլացնել կամ ուղղակի ոչնչացնել, որ պանթուրքիզմի ճանապարհին այլևս խոչընդոտ չլիներ: Դա կարող էր նաև լավ հաշվարկված դիվանագիտական քայլ լինել, որպեսզի հետագայում արևելահայկական տարածքները «գիջելու» դիմաց պահեին արևմտահայկական տարածքները:

1920 թ. հունվարին Բեռլինում Թալեաթի նախագահությամբ գումարվում է «Իսլամի ազատագրության լիզա» պանիսլամական կազմակերպության Արևմտյան կոմիտեի ժողովը, որին մասնակցում էին նաև Աֆղանստանից, Պարսկաստանից, Ադրբեջանից և այլ վայրերից եկած ներկայացուցիչներ: Քննարկելով քեմալականների ծավալած ազգայնական շարժմանն օժանդակելու հարցը՝ առաջնահերթ խնդիր է հռչակվում Հայաստանի ոչնչացումը [7]: Փաստորեն՝ իսլամի քողի տակ թուրքերը հակահայկական քարոզչական աշխատանքներ էին իրականացնում իսլամադավան երկրներում: Դրանով փորձում էին բրիտանական, ֆրանսիական գաղութային կայսրությունների մահմեդականների միջոցով թուրքանպաստ և հակահայկական հասարակական տրամադրություններ ստեղծել:

Քեմալականները չէին կարող միաժամանակ պատերազմել բոլոր ձակատներում: Հետևաբար, որոշել էին հարվածել հակառակորդներից ամենաթույլին՝ նորաստեղծ և ցեղասպանության հետևանքով արյունաքամ եղած հայկական պետությանը: Հայաստանի վերացումից հետո քեմալականները կարող էին բոլոր ուժերը արևելքից տեղափոխել դեպի արևմուտք՝ հունական ռազմաձակատ: Իսկ Անտանտի խոշոր պետությունների դեմ բացահայտ պատերազմել քեմալականներն ուղղակի չէին կարող:

Թուրքական Ազգային ուխտի ընդունումը և 1920 թ. փետրվարին Մարաշում հայկական ջարդեր կազմակերպելն առիթ դարձնելով՝ Անտանտի գործերը մարտին գրավեցին Կ. Պոլիսը, իսկ թուրքական խորհրդարանը ցրեցին: Նման պայմաններում թուրքերը 1920 թ. ապրիլի 23-ին նոր խորհրդարան ձևավորեցին Անկարայում: Այն ստացավ Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողով անունը: Ընտրվեց կառավարություն, որի գլուխ կանգնեց Մ. Քեմալը: Ապստամբները փաստորեն կայսրության օրինական կառավարությանը չէին ճանաչում և կազմակերպել էին այլընտրանքային իշխանություն: Քեմալական կառավարության անդամների մեծ մասը նախկին երիտթուրքեր էին:

Կովկասում զավթողական քաղաքականություն իրականացնելու համար Քեմալն Արևելյան բանակի հրամանատար է նշանակում Քյազիմ Կարաբեքիր փաշային: Վերջինս Հայաստանի դեմ ռազմական արշավանքի լուրջ նախապատրաստական աշխատանքներ կատարեց և արդեն 1920 թ. ապրիլին Քեմալին ուղարկած հեռագրում նշում էր, որ «մոտակա օրերին կտեղեկացնի այն մասին, որ Հայաստանը սրբված է աշխարհի քարտեզից» [8]: Սակայն քեմալականները դեռևս այն հզորությունը չունեին, որպեսզի գրավեին Հայաստանը, իսկ Անդրկովկասում դեռևս գտնվող բրիտանական գործերը լուրջ խոչընդոտ էին թուրքերի համար:

Կարաբեքիրին հավանաբար ոգևորել էր դեռևս մարտին ադրբեջանցիների կողմից Շուշիում և Արցախի այլ բնակավայրերում կազմակերպված ցեղասպանական գործողությունը: Նրան թվում էր, որ մի կողմից՝ ադրբեջանական, մյուս կողմից՝ թուրքական գործերի ինքնաշարժացումը կապահովեր Հայաստանի նկատմամբ հեշտ հաղթանակ: Սակայն, ինչպես հայտնի է, 1920 թ. ապրիլին հայկական բանակը Սյունիքի մոտ գլխովին ջախջախեց ադրբեջանական բանակին և ամբողջությամբ ազատագրեց Արցախը: Իրականում այս իրադարձություններն էին, որ թուրքերին ստիպեցին հետաձգել Հայաստանի վրա հարձակումը:

Անտանտի դեմ պայքարի դուրս եկած թուրք ազգայնականների համար բնական դաշնակից էր դիտվում խորհրդային Ռուսաստանը: Քեմալի համար օդ ու ջրի պես անհրաժեշտ զենք, զինամթերք, ռազմական հանդերձանք, ֆինանսական միջոցներ, պարեն, ռազմական հրահանգիչներ և դիվանագիտական աջակցություն կարող էին ցույց տալ միայն բոլշևիկները: Իսկ Ռուսաստանի խորհրդային իշխանությունների հետ ճանապարհը փակում էր Հայաստանը:

Հետևաբար՝ թուրքերի համար արևելյան ռազմաճակատը 1920 թ. հանդիսանում էր ամենակարևորը: Այդ ուղղությամբ հաղթանակը թույլ չէր տա Արևմտյան Հայաստանի ազատագրումը, կարող էր ոչնչացնել հայկական պետությունը և բոլշևիկներից օգնություն ստանալու ճանապարհները կբացվեին: Սակայն անհաջողությունը տապալանաբար կդառնար քեմալական շարժման համար: Հենց այս հանգամանքով էր պայմանավորված Կարաբեքիրի հեռագրին Քեմալի պատասխանը: Վերջինս գտնում էր, որ, ելնելով ներքին և արտաքին իրադրությունից, հարկավոր է սպասել առավել նպաստավոր պայմանների և խուսափել դաշնակից տերությունների և Ամերիկայի կոշտ արձագանքից [9]:

Թուրքական զավթիչներն իրենց նվաճողական-ցեղասպանական նկրտումները Հայաստանի դեմ քողարկում էին իմպերիալիզմի դեմ պայքարի շղարշով և ներկայացնում իբրև Անտանտի դաշնակից «հայկական իմպերիալիզմի» դեմ պայքար: Քեմալականները ռուսների հետ բանակցություններում կեղծավորաբար իրենց հայտարարում էին ձիշտ այնպիսի հեղափոխականներ, ինչպիսին բոլշևիկներն էին: Սակայն իրականում Քեմալն ատում էր բոլշևիկներին և նրանց գաղափարները: Թուրք պատմաբան Յահյա Օքչուն գրում է. «Մեծագույն թուրքի՝ մեր Աթաթուրքի բառերով ասած, թուրք ժողովրդի մեծագույն թշնամին բոլշևիկն է, որին պետք է ոչնչացնել այնտեղ, որտեղ կհայտնվի» [10]:

Քեմալականները գործում էին մեծ զգուշավորությամբ: 1920 թ. գարնան սկզբին նրանց հատկապես հետաքրքրում էր հայ-թուրքական ռազմական բախման դեպքում Անտանտի երկրների և խորհրդային Ռուսաստանի դիրքորոշումը:

1920 թ. ապրիլի 26-ին Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովն ընդունեց իր առաջին արտաքին քաղաքական ակտը՝ Լենինին ուղղված նամակ-դիմումը: Քեմալի ստորագրությամբ ՌԽՖՍՀ կառավարությանն ուղարկված այդ փաստաթուղթը հետապնդում էր երկու երկրների միջև մշտական հարաբերությունների հաստատման և օտարերկրյա իմպերիալիստների դեմ համատեղ պայքարելու նպատակ: Քեմալն առաջարկում էր Անդրկովկասը բաժանել երկու երկրների՝ Թուրքիայի և Ռուսաստանի միջև: Թուրքիան բավարարվում էր միայն Հայաստանով, իսկ Վրաստանը և Ադրբեջանը զիջում էր Ռուսաստանին: Նա առաջարկում էր ռուսական բոլշևիկներին համատեղ պայքարել իմպերիալիստական կառավարությունների դեմ և ազատագրել բոլոր ճնշվածներին նրանց իշխանությունից: Ինչպես տեսնում ենք, Քեմալը հրաշալիորեն յուրացրել էր «բոլոր ճնշվածներին ազատագրելու» բոլշևիկյան կարգախոսը և առաջարկում էր այդ ուղղությամբ համատեղ գործողություններ սկսել Անդրկովկասում: Քեմալն առաջարկում էր, որ խորհրդային ուժերը ռազմական կամ դիվանագիտական ճանապարհով Վրաստանին ստիպել դաշինքի մեջ մտնել իրենց հետ և ձեռնարկել անգլիացիների վտարումը Կովկասի տարածքից, իսկ թուրքական կառավարությունն իր վրա էր վերցնում ռազմական գործողություններն իմպերիալիստական Հայաստանի դեմ և Ադրբեջանի Հանրապետությանը կստիպել մտնել խորհրդային պետությունների շրջանակի մեջ: Թուրքիան խորհրդային Ռուսաստանից խնդրում էր՝ որպես առաջին օգնություն, իրեն տրամադրել 5 միլիոն թուրքական լիրայի արժեքով ոսկի, զենք և ռազմամթերք, ռազմատեխնիկական միջոցներ, սանիտարական նյութեր և պարեն [11]:

Նամակում շարադրված էին Անկարայի արտաքին քաղաքական հիմնական սկզբունքները՝ 1. թուրքական պետությունը անկախ է, 2. նրա կազմի մեջ են մտնում

անվիճելիորեն թուրքական տարածքները, 3. Ազգային մեծ ժողովի ընդունած որոշումով թուրքական Հայաստանին, Քրդստանին, Լազիստանին, Բաթումի մարզին, Արևելյան Թրակիային և թուրք-արաբական խառը բնակչությամբ տարածքներին տրվելու է սեփական ձևակառուցողոր որոշելու իրավունք, 4. Ճանաչվելու են ազգային փոքրամասնությունների իրավունքները և այլն [12]: Իհարկե, երբ թուրքերը ներկայացնում էին Արևմտյան Հայաստանին սեփական ձևակառուցողոր որոշելու իրավունք տալու մասին, «մոռանում» էին նշել, որ ցեղասպանության հետևանքով այն հայաթափվել էր և հանրաքվեի ժամանակ այնտեղ միայն մահմեդականներն էին քվեարկելու:

Նամակում առաջ քաշված սկզբունքները հիմնականում ընդունելի էին Խորհրդային Ռուսաստանի համար: Երկու կառավարություններն էլ ճանաչված չէին աշխարհի կողմից, երկուսն էլ ունեին մեկ հիմնական հակառակորդ՝ Անտանտը: Բնականաբար, այդ ամենը մոտեցնում էր երկու կառավարություններին:

Քեմալի այդ նամակում բացահայտ կերպով ներկայացվում էր թուրքերի կայսերապաշտական քաղաքականությունը: Քեմալը Լենինին առաջարկում էր իրար մեջ բաժանել նախկինում ռուսական կայսրության մաս հանդիսացած Անդրկովկասի երեք պետությունները: Նա «մեծահոգաբար» Վրաստանն ու Ադրբեջանը զիջում էր Ռուսաստանին և բավարարվում էր միայն Հայաստանին տիրելով: Փաստորեն՝ Քեմալը փորձում էր օգտվել բոլշևիկների միամտությունից և Ռուսաստանի համաձայնությամբ փորձում էր ոտք դնել Անդրկովկաս, որը մեկ դարից ավելի ռուսական ազդեցության գոտի էր համարվում:

1920 թ. ապրիլի 28-ին Ադրբեջանը խորհրդայնացվեց: Քեմալի կողմնակիցներն օժանդակեցին այդ գործընթացին: Ադրբեջանցի բոլշևիկները դրա փոխարեն ամեն կերպ աջակցեցին թուրքերին Խորհրդային Ռուսաստանի հետ հարաբերությունները կառուցելու գործում [13]:

Քեմալականները ներքին քաղաքականության բնագավառում իրենց նախորդներից ժառանգել էին ծայրահեղ ազգայնամոլությունը, իսկ արտաքին քաղաքականության մեջ՝ պանթուրքիզմը: Այնուամենայնիվ, 1920 թ. զարման իրադրության պայմաններում, երբ քեմալականները դեռ նոր էին ոտքի կանգնում և դեռևս չէին կարող իրենց առջև պանթուրքիստական ընդարձակ ծրագրեր դնել ու իրագործել, սակայն այդ ծրագրերի իրականացման ճանապարհին ընկած Հայաստանի ոչնչացումը նրանք համարում էին այդ ուղղությամբ կարևոր քայլ: Այդ խնդիրը լուծելուց հետո կարող էին գնալ նաև դեպի գլխավոր նպատակը՝ Կովկասի, Դրիմի, Միջին Ասիայի ու Թաթարստանի նվաճումը: Ուստի, այդ հանգամանքով պայմանավորված, հնարավոր է, որ քեմալականները չընդդիմանային Ադրբեջանի խորհրդայնացմանը, չնայած մուսավաթականների հետ կնքած փոխօգնության պայմանագրին, եթե բոլշևիկյան կառավարությունը համաձայնեի Թուրքիային ձեռքերի ազատություն տալ Հայաստանի հարցում: Ադրբեջանի խորհրդայնացումը պետք է հանդիսանար փոխհատուցում Հայաստանը և հայերին վերջնականապես ոչնչացնելու դիմաց:

Անկարան Խորհրդային Ռուսաստանի համաձայնության դեպքում պատրաստ էր հարձակվել Հայաստանի վրա: Մոսկվայում գտնվող Քեմալի ներկայացուցիչ Խալիլը փորձում էր բոլշևիկներին համոզել, որ Քեմալի գլխավորած շարժումը ուղղված է գաղութատիրության, հատկապես՝ անգլիական իմպերիալիզմի դեմ, որ շուտով Անատոլիայում կազմվելու է թուրքական ազգային կառավարություն, որը «անմիջապես բոլշևիկներու հետ բարեկամական դաշինք պիտի կնքի» [14]: Նա խնդրում է բոլոր միջոցներով օգնել Քեմալին ընդհանուր թշնամուն՝ Անգլիային ջախջախելու համար: Իմպերիալիզմի դեմ պայքարում առաջին քայլը պետք է լինեի Հայաստանի ջախջախումը:

ՌԽՖՍՀ կառավարությունը 1920 թ. հունիսի 3-ին Խալիլին տեղեկացրեց, որ կտրականապես դեմ է Հայաստանի դեմ ռազմական արշավանք սկսելու քեմալականների ծրագրերին: Նույն օրը Քեմալին ուղարկված նամակում ՌԽՖՍՀ արտգործո-

կոմ Գ. Չիչերինը կառավարության անունից առաջ քաշելով ազգերի ինքնորոշման իրավունքը և ազատ հանրաքվեն՝ որպես վիճելի տարածքների պատկանելիությունը որոշելու միջոց, պնդում էր, որ Արևմտյան Հայաստանում հանրաքվեն անցկացվի ժամանակին տարբեր պատճառներով հայրենիքը հարկադրված լքած բոլոր գաղթականների վերադարձից հետո միայն: Սահմանային վեճերը Թուրքիայի և Հայաստանի միջև առաջարկվում էր լուծել բանակցությունների միջոցով [15]:

Հուլիսի 4-ին Մոսկվայում ստացվում է Գ. Չիչերինի նամակի պատասխանը Թուրքիայի ԱԳ նախարար Բեքիր Սամիի կողմից: Նա նշում էր, որ պատրաստ են խաղաղ բանակցություններով տարածքային վեճերը լուծել Հայաստանի հետ, բայց որպես հիմք պետք է ընդունվեն Բրեստ-Լիտովսկի և Բաթումի պայմանագրերը: Միաժամանակ տեղեկացնում է, որ չեն կարողանում պատվիրակություն ուղարկել Մոսկվա, քանի որ Հայաստանը փակել է իրենց ճանապարհը [16]:

Ինչպես տեսնում ենք, թուրքերի դուրը չէր եկել Չիչերինի առաջարկը, որպեսզի գաղթականների վերադարձից հետո Արևմտյան Հայաստանում իրականացվեր հանրաքվե: Դա նշանակում էր, որ Խորհրդային Ռուսաստանը կողմ էր Արևմտյան Հայաստանի կամ նրա մի մասի միացմանը Հայաստանի Հանրապետությանը: Որպես հակառակ թուրքերն առաջ էին քաշում Բրեստ-Լիտովսկի ու Բաթումի պայմանագրերը, որոնցով նրանց էին անցել նաև Բաթումը, Կարսը, Արդահանը և այլ արևելահայկական տարածքներ: Միաժամանակ, ճանապարհների իբր փակ լինելը շահարկելով, թուրքերը փորձում էին հասկացնել դրանք հնարավորինս շուտ ռազմական ճանապարհով բացելու անհրաժեշտությունը:

Լյնումենայնիվ, երբ լարված կերպով նախապատրաստվում էր Կարաբեքիր փաշայի գործերի հարձակումը Հայաստանի վրա, Մոսկվայում գտնվող Խալիլ փաշան հունիսի 4-ին Քեմալին հաղորդեց, որ պետք է հրաժարվել Հայաստանի դեմ ուղղված գործողություններից [17]: Դա չէր կարող չկանգնեցնել քեմալականներին, քանի որ միակ երկիրը, որը կարող էր իրենց օգնել Ռուսաստանն էր:

Խորհրդային կառավարությունը, Հայաստանի վրա քեմալական թուրքերի հարձակումը արգելելով, հույս ուներ իր ազդեցության դաշտ բերել Հայաստանին, իսկ թուրքերին թույլ չտալ մտնելու Անդրկովկաս: Գ. Չիչերինը 1920 թ. հունիսի 17-ին Կենտրոնականի նիստում հայտարարել էր, որ, թեպետ Հայաստանում բուրժուական կառավարություն է, այնուամենայնիվ, ժողովրդական լայն զանգվածների ճնշման տակ կառավարությունն ավելի շուտ բարեկամական հարաբերություններ կհաստատի Ռուսաստանի, քան Անտանտի կառավարությունների հետ [18]:

Ռուսաստանի նման դիրքորոշման պատճառով Մուստաֆա Քեմալը 1920 թ. հունիսի 20-ին խորհրդային կառավարությանն ուղարկված նամակում տեղեկացրեց, որ իրենք ընդունում են վերջինիս միջնորդությունը և հետաձգում ռազմական գործողությունները Կարսի, Արդահանի և Բաթումի շրջանում [19]: Նույն օրը Քեմալը Կարաբեքիրին հրամայեց կանգնեցնել ռազմական գործողությունները Օլթիում, որոնք վարվում էին հունիսի 18-ից [20]: Գ. Չիչերինը, որն այդ ժամանակ բանակցությունների մեջ էր Լևոն Շանթի ղեկավարած ՀՀ պատվիրակության հետ, մեծ հույսեր ուներ, որ ինքը կկարողանա հայ-թուրքական հարաբերություններում ստանձնել իրավարարի դերը՝ հարթելով հայ-թուրքական կնճիռը:

Հայաստանի կառավարությունը դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու նպատակով Մոսկվա էր ուղարկել պատվիրակություն, որի կազմում էին նաև Համբարձում Տերտերյանը և Լևոն Զարաֆյանը: Հայ-ռուսական բանակցությունները սկսվել էին մայիսի 28-ին: Ռուսական կողմից բանակցում էին Գ. Չիչերինը և նրա հալազի տեղակալ Լևոն Կարախանը: Հայկական պատվիրակությունը հայ-ռուսական կապերի նախապայման էր համարում Ռուսաստանի կողմից Հայաստանի ներքին գործերին չմիջամտելը, Հայաստանի Հանրապետության անկախության ճանաչումը, Դա-

դաբադի, Ձանգեգուրի և Նախիջևանի հայկական պատկանելության ընդունումը, Ռուսաստանի համար Արևմտյան Հայաստանի տարածքների միացումը ՀՀ-ին ընդունելի դարձնելը: Խորհրդային պատվիրակության նպատակն էր համոզել Հայաստանի կառավարությանը խզել իր կապերը Ռուսաստանի թշնամի Անտանտի տերությունների հետ, հրաժարվել Սևրի համաձայնագիրը ստորագրելուց և ընդունել Ռուսաստանի միջնորդությունը հայ-թուրքական հարաբերություններում [21]:

Շուրջ երկու ամիս տևած հայ-ռուսական բանակցություններն ավարտվեցին անարդյունք և դրսևորվեց կողմերի տարաբնույթ դիրքորոշումներն իրենց հետաքրքրող հարցերի նկատմամբ: Բանակցություններն ընդհատվեցին՝ Երևանում շարունակելու նպատակով: Ամռան սկզբին անհաջող էին ընթանում նաև ռուս-թուրքական բանակցությունները: Սակայն դա չէր կարող երկար տևել, և խորհրդային իշխանությունը պետք է վերջապես կողմնորոշվեր, թե կողմերից ում է պաշտպանելու՝ Հայաստանին թե Թուրքիային ու Ադրբեջանին: Հուլիսի 8-ին ՌԽՖՍՀ ազգությունների գործերի ժողովրդական կոմիսար Իոսիֆ Ստալինը Սերգո Օրջոնիկիժին հայտնում է, որ պետք է պաշտպանել Ադրբեջանին և Թուրքիային և այդ հարցում Լենինը համակարծիք է իր հետ: Ադրբեջանի պաշտպանությամբ հանդես եկան ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոն և 11-րդ Կարմիր բանակի ռազմահեղափոխական խորհրդի որոշ անդամներ, որոնք հուլիսի 10-ին Ադրբեջանի Կոմկուսի հետ համատեղ Կենտկոմ ուղարկեցին նամակ, որով հանդես էին գալիս Ղարաբաղը և Ձանգեգուրը Ադրբեջանին միացնելու պահանջով [22]:

Այսպիսով, խորհրդային Ռուսաստանի վերնախավում բախվում էին մի շարք տեսակետներ: Արտաքին գերատեսչությունում ավելի հակված էին հայ-թուրքական խաղաղ կարգավորմանը՝ Արևմտյան Հայաստանից որոշ տարածքներ ՀՀ-ին վերադարձնելու միջոցով: Ստալինը և կովկասյան ուղղության ռազմական գործիչները հակված էին Հայաստանի խորհրդայնացմանը և թուրքերի հետ հայերի հաշվին հարաբերությունների կառուցմանը:

1920 թ. հուլիսի 19-ին Գ. Չիչերինը հեռագրում է ՀՀ ԱԳ նախարար և վարչապետ Համո Օհանջանյանին և տեղեկացնում է, որ բացառապես խորհրդային կառավարության խաղաղասիրական ձգտումների ազդեցության ներքո թուրք նացիոնալիստները դադարեցրել են իրենց գորահավաքը և խաղաղ ելք գտնելու, մուսուլմանական ու հայ բնակչության միջև բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատելու պատրաստականություն են հայտնել [23]: Այստեղ հետաքրքիր է քննալականներին՝ Չիչերինի կողմից տրված «թուրք նացիոնալիստներ» բնորոշումը: Դա ցույց է տալիս, որ Ռուսաստանի բարձրաստիճան պաշտոնյայի համար պարզ էր քննալականների իրական բնույթը: Իսկ ռուս-թուրքական համագործակցությունը բացառապես իրավիճակային լուծում էր:

Սակայն Կովկասում գործող բոլշևիկները, հատկապես՝ ազգությամբ հայերը, այնքան էլ լավ չէին պատկերացնում թուրքերի բնույթը և նրանց համարում էին հեղափոխականներ: Հայ բոլշևիկներին հատկապես կուրացրել էր դաշնակցականների նկատմամբ ունեցած ատելությունը և իշխանության հասնելու մարմանը:

Հայաստանը և Վրաստանը ցանկացած ձանապարհով՝ այդ թվում թուրքերի միջոցով խորհրդայնացնելու կողմնակից էին Ռուսաստանի ռազմաժողովում Լ. Տրոցկին և Ս. Օրջոնիկիժեն [24]: Հայ, վրացի, ադրբեջանցի բոլշևիկները նրանց ձեռքին գործիք էին Անդրկովկասում ռազմական ձանապարհով իշխանությունը գրավելու գործում:

1920 թվականի հուլիս-օգոստոս ամիսներին Բեքիր Սամի բեյի գլխավորած թուրքական պատվիրակությունը Մոսկվայում բանակցում էր ՌԽՖՍՀ կառավարության հետ: Ռուսական կողմից բանակցում էին Գ. Չիչերինը և Լ. Կարախանը: Բանակցությունները, որոնք սկսվել էին հուլիսի 24-ին, ցույց տվեցին, որ քննալականները ոչ միայն բացահայտորեն չէին ձանաչում հայ ազգի իրավունքն Արևմտյան Հայաստանի նկատ-

մամբ, այլև չէին ընդունում մինչև 1914 թվականը հաստատված սահմանները և պահանջում էին Թուրքիային հանձնել Կարսն ու Արդահանը [25]:

Թուրքական կողմը ձգտում էր հասնել Անդրկովկասի վրայով դեպի Ռուսաստան տարանցիկ ճանապարհի բացմանը, որը հնարավոր էր նախ և առաջ Հայաստանի վրայով, ինչին, սակայն, Հայաստանի կառավարությունը դեմ էր: Խորհրդային կառավարությունը որոշակի դիվանագիտական քայլեր ձեռնարկեց այդ ուղղությամբ, փորձելով ձեռք բերել Հայաստանի կառավարության համաձայնությունը, ինչի հետևանքով բանակցությունները որոշ ժամանակով դադարեցվեցին: Հուլիսի 31-ին ընդհատված բանակցությունները վերսկսվեցին օգոստոսի 4-ին: Ռուսական կողմից դարձյալ բանակցողը Լ. Կարախանն էր, որի հայ լինելը թուրքերի մեջ կասկածամտություն էր առաջ բերել: Լ. Կարախանն առաջարկում էր դադարեցնել Հայաստանի դեմ նախապատրաստվող հարձակումը, որպեսզի հնարավոր լինի Հայաստանի վրայով տարանցիկ ճանապարհի հարցի լուծումը: Սակայն Բեքիր Սամին այն կարծիքին էր, որ դա Լ. Կարախանի անձնական կարծիքն է, այլ ոչ թե Ռուսաստանի կառավարության, ուստի հարց բարձրացվեց, որ բանակցությունները շարունակվեն Գ. Չիչերինի հետ [26]:

Օգոստոսի 17-ին բանակցությունները վերսկսվում են: Թուրք պատվիրակները առաջարկում են պաշտպանողական և հարձակողական պայմանագիր կնքել, սակայն գիտակցելով, որ դա ռուսների կողմից ընդունելի չի լինի, ձևակերպում են իբրև բարեկամության և եղբայրության պայմանագիր, որն ավելի ցանկալի էր Ռուսաստանին: Բոլշևիկները՝ հակառակ թուրքերի սպասումներին, անակնկալ պահանջներ առաջադրեցին, որոնցից մեկը վերաբերում էր Հայաստանի և Ռուսաստանի միջև օգոստոսի 10-ին կնքված համաձայնագրով Շահթաթի-Ջուլֆա երկաթուղուն, որը տրվել էր Հայաստանին: Թուրքական բոլոր բողոքներին Գ. Չիչերինը հարկ է համարում բացատրել, որ համաձայնագիրը կնքվել է Կովկասում Ռուսաստանի ներկայացուցչի նախաձեռնությամբ, որտեղ ոչինչ չի խոսվել Ռուսաստանի կողմից տարանցիկ ճանապարհի բացման կապակցությամբ: Եվ Գ. Չիչերինը կրկնում է Լ. Կարախանի խոսքերը, որ Ռուսաստանը չի կարող թուրքերի՝ համատեղ ուժերով ճանապարհը բացելու ցանկությունը բավարարել, քանի որ դա անխուսափելիորեն կհանգեցնի Թուրքիայի և Հայաստանի միջև պատերազմի [27]:

Ինչպես տեսնում ենք, Խորհրդային Ռուսաստանի արտաքին գործերի գերատեսչությունը տուրք չէր տալիս թուրքերի կեղծիքներին և իսկապես փորձում էր հայ-թուրքական խճճված խնդրին լուծումներ գտնել:

Զբավարարվելով Գ. Չիչերինի պատասխանով՝ թուրքական պատվիրակությունը պահանջում է տեսակցություն Վ. Լենինի հետ, որը կայանում է օգոստոսի 14-ին: Վերոհիշյալ տեսակցությունից հետո բանակցությունները Գ. Չիչերինի հետ շարունակվում են: Թուրք պատմաբան Ռ. Սալահին, մեջբերելով Բեքիր Սամիի վկայությունը, հայտնում է, որ Գ. Չիչերինը պնդում էր, թե «Թուրքիան Հայաստանին պետք է տա Վանի և Բիթլիսի արևելյան մարզերից որոշ տարածքներ», ինչին ի պատասխան Բեքիր Սամին հայտարարում է, որ Թուրքիայում հայկական վիճաբանություն չկան, և ոչ մի տեղ հայերը մեծամասնություն չեն կազմում: Գ. Չիչերինի՝ Թուրքիային խոստացված օգնության մասին հիշեցումից հետո, Բեքիր Սամին դա համեմատում է Անտանտի երկրների վարած քաղաքականության հետ, որոնք ձգտում են մասնատել Թուրքիան, սակայն Գ. Չիչերինը հավաստիացնում է, որ Անտանտի տերությունները ցանկանում են ստեղծել մեծ Հայաստան, որի մեջ մտնելու են Սվազն ու Տրապիզոնը, իսկ իրենք պարզապես խնդրում են Արևմտյան Հայաստանից մի փոքր հատված միացնել Հայաստանին [28]:

Այսպիսով՝ ռուսական դիվանագիտությունն առաջ էր քաշում փոխզիջումային լուծում: Հայերը պետք է հրաժարվեին Արևմտյան Հայաստանի մեծագույն մասից, իսկ թուրքերը՝ Վանից ու Բիթլիսից: Թուրքական պատվիրակությունը կտրականապես մերժում է այդ պահանջը՝ դա որակելով «իմպերալիստական պահանջ» և հայտարարում

է, որ «եթե ռուսները ցանկանում են, որ թուրքերը շարունակեն իմպերիալիզմի դեմ պայքարել, ապա պետք է հրաժարվեն իրենց պահանջներից և ստորագրեն բարեկամության մասին պայմանագիր» [29]:

Չնայած որոշակի անհամաձայնություններին՝ Ռուսաստանին՝ Անտանտի դեմ մղվող պայքարում անհրաժեշտ էր մահմեդական աշխարհի օգնությունը, իսկ առանց Ռուսաստանի օգնության թուրքիան չէր կարող պահպանել իր անկախությունը: Ուրեմն, անկախ նրանց միջև եղած հակասություններից, նրանց միավորող գործոններն ավելի էական էին:

Օգոստոսի 24-ին ավարտվում են ռուս-թուրքական առաջին բանակցությունները: Նույն օրը Մոսկվայում կազմվում է ռուս-թուրքական «Սրտագին և անկեղծ բարեկամության» պայմանագրի նախագիծը:

Ըստ դրա՝ կողմերը պարտավորվում էին չճանաչել հաշտության այն բոլոր պայմանագրերը կամ միջազգային ակտերը, որոնք մյուս կողմին ուժով կամ հարկադրանքով են պարտադրված, ուժը կորցրած համարել մինչ այդ պահը կողմերի միջև կնքված պայմանագրերը, ձեռք առնել բոլոր անհրաժեշտ միջոցները հնարավորինս կարճ ժամանակահատվածում երկու երկրների միջև երկաթուղային տարանցիկ կապ հաստատելու ուղղությամբ և այլն [30]:

Դրանով, փաստորեն, չէր ճանաչվում Սևրի պայմանագիրը և պետք է միջոցներ ձեռք առնեին երկաթուղային կապ հաստատելու երկու երկրների միջև: Իսկ երկաթուղին նրանց կարող էր միացնել միայն Հայաստանի վրայով:

Այնուհանդերձ, վերոնշյալ նախագիծը չվերածվեց պայմանագրի: Սակայն Հայաստանի վրայով կապ հաստատելու խնդիրը օրակարգային էր:

Հայաստանի դեմ ռազմական ագրեսիա կազմակերպելու գործընթացում կարևոր դերակատարություն ունեցավ 1920 թ. սեպտեմբերի 1-7-ը Բաքվում կոմունիստական ինտերնացիոնալի նախաձեռնությամբ հրավիրված Արևելքի ժողովուրդների Առաջին համագումարը: Այդ համագումարին մասնակցելու էին մեկնել համիսլամական և համաթուրքական շարժման ամենակարկառուն դեմքերը՝ Էնվեր, Խալիլ փաշաները, Թալեթ, Բեհադդին Շաքիրը և ուրիշ շատ ջարդարարներ [31: Համագումարում թուրքադրբեջանական քարոզչամեքենան «գաղափարական ռազմարշավ» է կազմակերպում «իմպերիալիստական Հայաստանի» դեմ: Համագումարում խորհրդային Ադրբեջանը հռչակվում է միջազգային պրոլետարիատի միջնաբերդ, իսկ Հայաստանի Հանրապետությունը՝ իմպերիալիզմի որջ, որը ջախջախելու և այնտեղ խորհրդային կարգեր հաստատելու համար նախատեսվում էր օգտագործել քեմալական թուրքերի ռազմական ուժերը: Համագումարից մի քանի օր անց խորհրդային կառավարության թողտվությամբ քեմալականները ներխուժեցին Հայաստանի Հանրապետության տարածք: Ցավալի փաստ է, որ Բաքվի խորհրդաժողովում ներկա հայ բոլշևիկների մի մասը ևս հավանություն տվեց թուրքերի միջոցով հանրապետությունը տապալելու և բռնությամբ խորհրդայնացնելու ծրագրին [32]:

Համագումարի ընթացքում Հայաստանի կոմկուսը պաշտոնապես դիմում է աշխարհի կոմունիստներին, որպեսզի աջակցեն հայկական բանակի քայքայմանը: Նրանք նշում էին. «Հանրապետական Հայաստանի հաղթանակը թուրքիայի նկատմամբ կնշանակի Մերձավոր Արևելքում իմպերիալիզմի ամրապնդում և կվտանգի հեղափոխության հաղթանակն Անդրկովկասում, և հակառակը՝ հանրապետական Հայաստանի պարտությունը կարագացնի ամբողջ Անդրկովկասի, ինչպես նաև՝ ամբողջ Արևելքի խորհրդայնացումը» [33]:

Փաստորեն հայ բոլշևիկները, համաշխարհային հեղափոխության ուտոպիայով տարված, կուլ էին տվել քեմալականների հեղափոխական լինելու և Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատելուն օժանդակելու խայծը:

Սեպտեմբերի 7-ին ստեղծվում է Արևելքի ժողովուրդների քարոզչության և գործողության խորհուրդը, որը ղեկավարելու էր Արևելքի ժողովուրդների հեղափոխական գործողությունները: Այն սեպտեմբերի 17-ին կոչ է անում անհապաղ Հայաստանի Հանրապետության դեմ սկսել թուրքական ու ռուսական զորքերի հարձակում, քանի դեռ «անզլո-պարսկա-հայկական զորքերը» չեն հարձակվել խորհրդային Ադրբեջանի վրա [34]:

Ինչպես տեսնում ենք, փաստերի ակնհայտ աղավաղմամբ, փորձ էր արվում Հայաստանին ներկայացնել որպես միլիտարիստական և իմպերիալիստական պետություն, որը Մեծ Բրիտանիայի ու Իրանի հետ համատեղ պատրաստվում էր հարձակվել «խեղճ» Ադրբեջանի վրա: Եվ դա այն ժամանակաշրջանում, երբ բրիտանական զորքերը գրեթե ամբողջությամբ հեռացել էին Անդրկովկասից:

Քեմալականների հեղափոխականության մասին բարձրագույն ելույթներին տուրք տվեցին հայ բոլշևիկները: Հայաստանի հեղկոմը հայ կոմունիստներին ուղղված 1920 թ. սեպտեմբերի 20-ի հույժ գաղտնի հրահանգով կոչ էր անում Թուրքիայի դեմ պատերազմի դեպքում հայ զինվորներին քարոզել, որ թիկունքում և ռազմաճակատում ծավալվեն քայքայիչ գործունեություն: Այդտեղ նշվում էր.

1. Ներկայիս Թուրքիան՝ ի տարբերություն Սուլթանական Թուրքիայի, այլևս որևէ ագրեսիվ և նվաճողական նպատակներ չունի Հայաստանի նկատմամբ:

2. Քեմալական Թուրքիան խորհրդային Ռուսաստանի հետ համատեղ պայքարում է ընդդեմ իմպերիալիստական տերությունների՝ Ֆրանսիայի, Անգլիայի, Հունաստանի:

3. Թուրքիայի նկատմամբ Հայաստանի Հանրապետության հաղթանակը կազդարարի Մերձավոր Արևելքում իմպերիալիզմի կայունացում և կվտանգի հեղափոխության հաղթանակն Անդրկովկասում, իսկ Հայաստանի պարտությունը կարագացնի ողջ Անդրկովկասի, ապա նաև՝ Արևելքի խորհրդայնացումը:

4. Ուստի հայ բոլշևիկ-կոմունիստները պետք է արագացնեն Հայաստանի Հանրապետության պարտությունը, ինչն էլ կարագացնեի Հայաստանի խորհրդայնացումը:

Այդ նպատակին հասնելու համար բոլոր միջոցներով պետք էր կազմալուծել հայկական բանակը՝ դասալքությամբ, զորահավաքին խոչընդոտելով, թուրքական զինվորների վրա չկրակելու, դիրքերը լքելու և թիկունք վերադառնալու, սպաների հրամաններին չենթարկվելու և հարկ եղած դեպքում նրանց ոչնչացնելու կոչերով: Իսկ ամենախելացուն այն էր, որ հայերին համոզում էին, թե թուրքերը որևէ ագրեսիվ նպատակներ չեն հետապնդում, և, ազատագրվելով դաշնակցականների տիրապետությունից, նրանք վերջապես կմիանան խորհրդային Ռուսաստանին [35]:

Հայաստանի դեմ քեմալա-բոլշևիկյան դիվանագիտական ու ռազմական հարձակողական ակնհայտ նախապատրաստությունները, բնականաբար, չէին կարող չնկատվել Անտանտի Անդրկովկասյան ներկայացուցչությունների կողմից:

Ղեռնա 1920 թ. մարտի 28-ին Անդրկովկասում Մեծ Բրիտանիայի հանձնակատար գեն. Ուորդրոպն իր կառավարությանը հասցեագրված հաղորդագրությունում նշել էր, որ «Հայաստանի Հանրապետության կազմավորման առաջին օրից Ադրբեջանի կառավարությունը, Թուրքիայի հետ բարեկամություն հաստատելով, փորձել է բոլոր միջոցներով զավթել Հայաստանի հնագույն տարածքները՝ Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը» [36]:

Անդրկովկասում 1920 թ. ապրիլից Մեծ Բրիտանիայի նոր հանձնակատար Հ. Լուկը մայիսի 17-ին տեղեկացնում է Լոնդոնին, որ Հայաստանի կառավարությանը հաջողվել է ձևել բոլշևիկների շարժումը, որը հրահրված էր թուրք-ադրբեջանական քարոզչամեքենայի կողմից: Նշվում է, որ Հայաստանի կառավարությանը հնարավոր է վերջնական կործանումից և ոչնչացումից փրկել, եթե հայտարարվի դաշնակիցների ռազմական օգնության մասին: Մի քանի օր առաջ՝ մայիսի 12-ին Անգլիայի կառավարու-

յունը որոշել էր Հայաստանին վաճառել անհրաժեշտ քանակի ռազմամթերք: Անգլիան նախատեսում էր 40.000-ոց հայկական զինված ուժեր ստեղծել՝ անգլիացի մասնագետների օժանդակությամբ [37]:

Մայիսի 24-ին Անգլիայի կառավարության հանձնարարությամբ Հ. Լուկը Հայաստանի կառավարության կողմից լիազորված Ավ. Սիարոնյանին և Նուբար փաշային հանձնեց 1 մլն 60 հազար ֆունտ ստերլինգ: Վարկը տրամադրվել էր 12 ամսով 5 տոկոսով, պայմանով, որ զենքը զնվեր Անգլիայի կառավարությունից [38]:

Այդ զենքի զգալի մասը Հայաստանը ստացավ 1920 թ. սեպտեմբերին՝ պատերազմի նախօրյակին: Սակայն Անտանտի պետություններն այդպես էլ չցանկացան որևէ էական ռազմական օժանդակություն ցույց տալ քեմալականների, խորհրդային Ռուսաստանի ու Ադրբեջանի դեմ միայնակ մնացած Հայաստանի Հանրապետությանը:

Ամփոփելով, կարող ենք եզրակացնել, որ Հայաստանի դեմ զավթողական պատերազմ սանձազերծելու նպատակով քեմալականներն ավելի քան մեկ տարի նախապատրաստական աշխատանքներ էին իրականացնում: Նրանք կարողացան որոշակի դիվանագիտական աջակցություն ապահովել խորհրդային Ռուսաստանի կողմից: Թուրք ազգայնական նկրտումներն աջակցություն էին գտնում խորհրդային Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից, ովքեր հակահայկական տրամադրություններ ստեղծելով, Ռուսաստանին ամեն կերպ փորձում էին տրամադրել քեմալականների հետ համագործակցության: Ամենահետաքրքիրը և ողբերգականը հայ բոլշևիկների դիրքորոշումն էր: Ապագայնացած այդ տարրերը, համաշխարհային հեղափոխության անուրջներով և Հայաստանում իշխանության հասնելու մոլուցքով տարված, թուրք-ադրբեջանական տանդեմի քարոզչական հնարքներին կույ զնացին և աջակցեցին սեփական հայրենիքի դեմ զավթողական ու ցեղասպանական պատերազմի սանձազերծմանը:

Այդ պատերազմի հետևանքով ոչ միայն Հայաստանին չմիավորվեց Սևրի պայմանագրով որոշված արևմտահայկական 90,000 կմ² երկրամասը, այլ՝ նաև ՀՀ 70,000 կմ² տարածքը կրկնակի կրճատվեց:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Սիմոնյան Հ., Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 1991, էջ 365:
2. Նույն տեղում, էջ 366:
3. Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., Երևան, 1999, էջ 263:
4. Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, Երևան, 2018, էջ 499:
5. Սաֆրաստյան Ռ., Մուստաֆա Քեմալ Պաշար Հայաստանի Հանրապետության դեմ (1919-1921թթ.), Երևան, 2019, էջ 57:
6. Զոհրաբյան Է., 1920թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, Երևան, 1997, էջ 18:
7. Նույն տեղում, էջ 21:
8. Սարգսյան Ե., Ղավադիր գործարք, Հայաստան, Ռուսաստան, Թուրքիա, Երևան, 1995, էջ 152:
9. Զոհրաբյան Է., նշվ. աշխ., էջ 22:
10. Սարգսյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 153:
11. Хейфец А., Советская Россия и сопредельные страны Востока в годы гражданской войны (1918-1920), М., 1964, стр. 107.
12. Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), պրոֆ. Զ. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1972, էջ 447-448:

13. Документы внешней политики СССР, т. 2, М., 1958, стр. 724.
14. Լազեան Գ., Հայաստան և հայ դատը հայ և ռուս հարաբերություններուն լոյսին տակ, Գահիրէ, 1957, էջ 248:
15. Документы внешней политики СССР, стр. 554-555.
16. Նույն տեղում, էջ 556:
17. Սիմոնյան Հր., նշվ. աշխ., էջ 374:
18. Чичерин Г., Статьи и речи по вопросам международной политики, Москва, 1961, с. 167.
19. Սիմոնյան Հր., նշվ. աշխ., էջ 375:
20. Զոհրաբյան Է., նշված աշխ., էջ 31:
21. Գալոյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 240:
22. Խաչատրյան Կ., Հայ-ռուսական հարաբերությունները 1920-1922 թվականներին, Երևան, 2007, էջ 21:
23. Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, էջ 453-454:
24. Саакян Р., Первый съезд народов Востока (стенографический отчет: Армения и Армянский вопрос), Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 2021, թիվ 2, էջ 38-39:
25. Սիմոնյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 376:
26. Գալոյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 263:
27. Նույն տեղում, էջ 264:
28. Նույն տեղում:
29. Նույն տեղում:
30. Նույն տեղում, էջ 265-268:
31. Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 2018, էջ 499:
32. Саакян Р., Первый съезд народов Востока, էջ 37-66:
33. Նույն տեղում, էջ 58:
34. Նույն տեղում, էջ 60:
35. Սարգսյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 154-155:
36. Գալոյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 146:
37. Նույն տեղում, էջ 184:
38. Նույն տեղում, էջ 187:

ԱՄՓՈՓԱԳԻՐ

Հայաստանի դեմ 1920 թ. պատերազմի նախապատրաստումը քեմալականների կողմից Սամվել Պողոսյան, Ժենյա Հախնազարյան

Հոդվածի նպատակն է բացահայտել, լուսաբանել և նորովի ներկայացնել շուրջ մեկ դար առաջ քեմալականներն կողմից Հայաստանի Հանրապետության դեմ սանձազերծված պատերազմի նախապատրաստության դիվանագիտական աշխատանքները: Ուսումնասիրությունն իրականացվել է հրապարակված փաստաթղթերի ժողովածուների և գիտական աշխատությունների վերլուծության հենքի վրա: Հայաստանի դեմ զավթողական պատերազմ սանձազերծելու նպատակով քեմալականները ավելի քան մեկ տարի նախապատրաստական աշխատանքներ էին իրականացրել: Նրանք կարողացել էին որոշակի դիվանագիտական աջակցություն ապահովել Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից: Թուրք ազգայնական նկրտումներն աջակցություն էին գտնում նաև Խորհրդային Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից, ովքեր ամեն կերպ փորձում էին

Ուսաստանին տրամադրել քննալականների հետ համագործակցության և հակահայկական տրամադրություններ ստեղծելուն: Միաժամանակ հայ բոլշևիկները, համախարհային հեղափոխության անուրջներով և Հայաստանում իշխանության հասնելու մոլուցքով տարված, թուրք-սղորբեջանական տանդեմի քարոզչական հնարքներին կուլ գնացին և աջակցեցին սեփական հայրենիքի դեմ զավթողական ու ցեղասպանական պատերազմի սանձազերծմանը: Իսկ Հայաստանի դաշնակից համարվող Անտանտի պետությունները որևէ գործնական քայլ չարեցին այդ պատերազմը կանխելու համար:

РЕЗЮМЕ

Подготовка войны кемалистами против Армении в 1920 году Самвел Погосян, Женя Ахназарян

Ключевые слова: Армяно-турецкая война, Республика Армения, кемалистское движение, Советская Россия, Антанта, Георгий Чичерин, Мустафа Кемаль.

Цель статьи - раскрыть, осветить и по-новому представить дипломатические приготовления к войне, развязанной кемалистами против Республики Армении около века назад. Исследование проводилось на основе анализа опубликованных документов и научных работ. Кемалисты больше года готовились к развязыванию агрессивной войны против Армении. Им удалось заручиться дипломатической поддержкой со стороны Советской России. Турецкие националистические устремления были поддержаны властями Советского Азербайджана, всячески стремившимися наладить сотрудничество России с кемалистами и вызвать антиармянские настроения. В то же время армянские большевики, одержимые мечтами о мировой революции и о захвате власти в Армении, проглотили пропагандистские уловки турецко-азербайджанского тандема и поддержали развязывание вторжения и геноцидной войны против своей родины. А государства Антанты, считавшиеся союзниками Армении, не предприняли никаких практических шагов для предотвращения этой войны.

SUMMARY

War Preparation against Armenia by Kemalists in 1920 Samvel Poghosyan, Zhenya Hakhnazaryan

Keywords: Armenian-Turkish war of 1920, Republic of Armenia, Kemalist movement, Soviet Russia, Entente, Georgi Chicherin, Mustafa Kemal.

The purpose of the article is to reveal, cover and present in a new way the diplomatic preparations for the war unleashed by the Kemalists against the Republic of Armenia about a century ago. The research was carried out on the basis of the analysis of the collections of published documents and scientific works. The Kemalists had been preparing for more than a year to unleash a war of aggression against Armenia. They were able to secure some diplomatic support from Soviet Russia. Turkish nationalist aspirations were supported by the authorities of Soviet Azerbaijan, who tried in every way to provide Russia with cooperation with the Kemalists and to create anti-Armenian sentiments. At the same time, the Armenian Bolsheviks, obsessed with the dreams of a world revolution and obsessed with gaining power in Armenia, swallowed the propaganda tricks of the Turkish-Azerbaijani tandem and supported the unleashing of an invasion and genocidal war against their homeland. And the Entente states, which were considered allies of Armenia, did not take any practical steps to prevent that war.